

ПРОСВІТНИЦЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ В ІСТОРИЧНИХ РОМАНАХ В. СКОТТА І М. СТАРИЦЬКОГО

Анотація/ Дана стаття є спробою вичленування власне просвітницьких елементів з художнього доробку В. Скотта і М. Старицького, та розкриття теми просвітництва, котра виявляється помітно менше, ніж ряд інших тем і мотивів, але відіграє неабияку роль, бо її джерело – у світогляді митців.

Ключові слова: Просвітництво, світогляд, виховання, самовдосконалення.

Аннотация/ Данная статья является попыткой вычленения собственно просветительских элементов из художественного наследия В. Скотта и М. Старицкого, и раскрытия темы просвещения, которая проявляется заметно меньше, чем ряд других тем и мотивов, но играет немаловажную роль, поскольку ее источник – в мировоззрении писателей.

Ключевые слова: Просвещение, мировоззрение, воспитание, самосовершенствование.

Summary. In the article makes an attempt to issue the educational elements from the works of Scott and Starytsky, envisages Enlightenment revealed significantly less than another topics and motives, playing a significant role because of its source as artists' outlook.

Key words: Enlightenment, ideology, education, self-improvement.

Епоха Просвітництва – це традиційно XVIII ст., та межі її в кожній країні різні: приблизно кінець XVII-XVIII ст. – перша чверть XIX ст., хоча ще в античній філософії Платон розробив учення про розум, а Арістотель виробив поняття «розуму» як рушія та раціональної форми світу. Просвітницький рух мав широкий загальноєвропейський масштаб, охопивши собою провідні країни (Англію, Францію, Німеччину, Італію, Росію), в кожній із них Просвітництво мало специфічні відмінності, зумовлені особливостями їх історичного розвитку, художніми традиціями. В Україні просвітницькі явища і процеси зазнають розвитку в хронологічно зміщеному (по відношенню до «класичного» Просвітництва) плані, який ускладнюється не лише особливостями місцевого процесу просвітницького типу, але й специфікою загальноєвропейської історії XIX ст. Ідеологія Просвітництва втілювалася в різних літературних напрямках (класицизмі, сентименталізмі, романтизмі, просвітницькому реалізмі, критичному реалізмі), не тільки ускладнюючи їх, роблячи більш об'ємними, але й збагачуючи. Маючи спільний вектор, у кожному напрямі Просвітництво одержувало своєрідну художню інтерпретацію, тому не слід відносити його до однієї з стилевих течій, так як дане явище не стабільне (див. праці Г.Макогоненка, М.Степанова), а здатне до змін, обумовлених рухом суспільного життя. Д. Наливайко зазначає, що під «просвітою» «розуміли не тільки поширення освіти, знань, а й «просвіту умів» у плані громадянського й філософсько-морального виховання, утвердження «істинних» ідей, світогляду на противагу «хибним ідеям», лжі й забобонам старого феодального світу» [4, с. 368].

У загальному річниці цього процесу впливу зазнають й історичні романи В. Скотта і М. Старицького, чимало уваги в яких приділено просвітництву як необхідному цілеспрямованому прищепленню моральних норм. Звичайно, тема освіти не стала наскрізною темою-проблемою їхніх романів, але й поза увагою письменників не

залишилася також. На дану проблему дослідники ще не звертали уваги, хіба окремі зауваження В. Поліщука у монографії «Художня проза Михайла Старицького», Н. Левчик у передмові до діалогії про Мазепу та К. Шахової у підручнику «Зарубіжна література XIX сторіччя. Доба романтизму».

Своє завдання вбачаємо у вичленуванні власне просвітницьких елементів з художнього доробку прозаїків, розкритті теми просвітництва, котра виявляється помітно менше, ніж ряд інших тем і мотивів, але ж відіграє неабияку роль, бо її джерело – у світогляді митців.

Тема освіти у романах письменників ставиться по-різному, і зміст її не скрізь однаковий. Для прикладу, у романах М. Старицького підноситься козацьке, запорозьке навчання й виховання, духовно базоване на православній вірі і віковичних національних традиціях. Такі пропаговані ідеї базувалися на казакофільських та християнських світоглядних ідеалах М. Старицького. Обстоюючи ключову роль козацтва в історії України XVI – XVIII століть, показуючи його як основну військову й політичну силу в боротьбі за державність і свободу, М. Старицький прагнув якомога переконливіше й різногранніше в художньому плані зобразити козаків. Скажімо, означив свою прихильність до ідей просвітницьких, показуючи козаків людьми інтелектуальними, такими, які шанували і високо ставили знання, освіченість. Зовсім прямий приклад – стисла розмова Богдана з батьком, котрий «слав сина в науку»:

«– Я козаком хочу быть, а не дьяком.

– Дурней в казаки не принимают, дурнями только тыны подпирают...» [9, с. 25].

Глибше й універсальніше цей нюанс проблеми, котрий, безсумнівно, мав і полемічний підтекст, знаходить втілення в наступних розділах трилогії, а особливо – в діалогії, де показовим є образ розумного («головатого») Івана Мазепи і його роздуми про інтелектуально-духовні спромоги козаків [див., напр.: 8, с. 124]. Пишучи діалогію і створюю-

ючи образ Мазепи, автор цілком очевидно мав на увазі ті ганебні ярлики і фальшиві романтичні міфи («зрадник», «анафемник», «ловелас» і под.), якими цей діяч був наділений. Тому письменник так змальовує образ і розставляє такі смислові акценти, щоб аргументовано (історично і художньо) заперечити ті ярлики й міфи, показати Мазепу мудрим політиком європейського типу і незрадливим патріотом України. «Вернулся на Украину, чтобы служить ей головой, рукой и сердцем, – kaže Мазепа старому Сичеві, – вижу уже много горя, и куда повернуть, еще не знаю; думаю присмотреться да разузнать все, где будет счастье отчизны, – там буду и я» [8, с. 53]. Причину таких позицій і переконань молодого Мазепи М. Старицький пояснює передусім традиціями Мазепоного роду й відповідним вихованням. У такому контексті прочитується й фраза про те, що Іванів батько, Степан Мазепа, «все не хотел к Москве прилучаться, с Выговским был заодно... Наш был и телом, и душой, от казаков не отступал, нет!» [8, с. 52], а також ситуація з материнськими знаковими повчаннями й настановами: «Мазепы не были «перевертнями», зрадниками, и не будут!... В коллегию в Варшаву я сына отдаю, повезу его и за границу учиться, пусть он будет ученее и умнее их всех; но пусть всю эту науку принесет он на корысть своей родине, своему народу» [8, с. 187]. Так само зовсім не випадковий, а в сенсі історичної перспективи знаковий, внутрішній роздум Мазепи про принципи сучасної йому європейської політики, які він поділяв навіть усупереч деяким усталеним національним політичним традиціям: «...к сожалению своему Мазепа заметил, что толпа управлялась здесь более стихийными влечениями, чем строгим логическим рассуждением и взвешиванием фактов... Такой способ решения государственных вопросов не понравился Мазепе: толпа непременно должна была подчиниться чьему-либо влиянию, и в данном случае все Запорожье, видимо, зависело от воли Сирко. И Сирко разочаровал Мазепу...» [8, с. 136 – 137]. «Мазепа взглянул с изумлением на Сирко. Его, присмотревшегося в Европе к смелой и хитрой политике, не пренебрегавшей никакими компромиссами, а руководствовавшейся правилом, – цель оправдывает средства, – такая прямолинейность и даже, как ему показалось, уозь Сирко – поразила его. Дело идет о спасении отчизны, а он толкует о том, что с басурманами соединятся грех... «Да ведь для всякого греха есть и покаяние! – даже усмехнулся он про себя. – Можно и соединиться, и розъединиться, какая в том беда, лишь бы силу приобрести» [8, с. 140]. Як бачимо, Мазепа у романі, перш за все розкривається як інтелектуальна, духовно багата особистість наділена неабияким розумом, тонкою кмітливістю і винахідливістю, що допомагає йому в складних, а часом, здавалося б, і безвихідних ситуаціях. Натомість Сірко в діалогі – представник, образно кажучи, старої, класичної козацької гвардії, плеяди щирих до прямолінійності воїнів-політиків, погля-

ди і принципи дій яких за нових, «модерних» політичних умов майже постійно вступають у суперечність із тими умовами. Його діяльність свідчить про те, що йому бракувало якостей політичного діяча, розуміння загальноукраїнських інтересів і координування своїх акцій з ними. У такій лінії контрастів, безсумнівно, був очевидний підтекст, «питання вибору людством шляхів розвитку – цивілізація як розумове, наукове осмислення буття, чи орієнтація на життя «природної» людини. Вирішуючи цю дилему, М. Старицький виходить на просвітительську тезу, що лише в розумно організованому суспільстві «природна» людина стає цивілізованою» [8, с. 7].

«...Україна не бедна головами, та только все врозь идет... Оттого-то нас одолевают, да и народ все до сих пор сносит...» [9, с. 185]. Звичайно, ці світоглядного плану міркування М. Старицький спрямовував не стільки на осмислення сторінок минулого, скільки екстраполював на свою сучасність і адресував у майбутнє, «докопавшись» до трагедійних «феноменів-символів» менталітетного походження.

Дуже показові в цьому плані (вибору людством шляхів розвитку) й образи в романі «Квентін Дорвард» В. Скотта. Тут протистоять один одному два монархи – французький король Людовік XI і бургундський герцог Карл Сміливий. Перший – представник ідеї «національної» держави, абсолютної (необмеженої) монархії, яка тоді зароджувалася, – не дуже був схожий на звичайне уявлення про короля. Це був чоловік розумного розрахунку і ясного розуміння своїх намірів, він міг з легкістю підкупити фаворита або міністра феодала-суперника, щоб відвернути неминучий напад чи розгромити ворожі угруповання. Із великою майстерністю В. Скотт розкриває цей характер з усіма його деталями. «Досить хоробрий, коли це було потрібно для якоїсь корисної або політичної справи... Спокійний, хитрий, глибоко відданий своїм власним інтересам, він поступався і гордістю, і пристрасною, коли вони могли стати на перешкоді цим інтересам. Він ретельно дбав про те, щоб приховати свої дійсні почуття й наміри від усіх близьких до нього: «Коли б я дізнався, що мій власний капелюх довідався про мої секрети, я кинув би його у вогонь». Ніхто із сучасників Людовіка або людей інших часів не розумів краще за нього, як слід скористатись слабкостями своїх близьких, не даючи водночас їм можливості використати його ж власні слабкості» [6, с. 13-14].

Особистість і поведінка монарха з невідворотністю формуються внаслідок суспільно-політичних обставин його царювання; якщо його риси обумовлені часом, то і час, у свою чергу, обумовлений тим, наскільки вдається правлячій особі вгадати потреби епохи і підкорити їм себе і свою політику. Отже, особистість короля не тільки породжена епохою, а й частково відповідає її потребам.

Другий (Карл Сміливий) – це типове втілення ідеї феодалізму і лицарства. Характер цього герцога був з усіх поглядів повною протилежністю характеру Людовіка XI. «Цей останній був спокійний, розсудливий і хитрий, ніколи не кидався у безнадійну справу і доводив до кінця все, що починав. Характер герцога був цілком відмінний. Він прагнув небезпеки, бо любив її, і прагнув труднощів, бо зневажав їх. Як Людовік ніколи не жертвував своєю користю заради пристрасті, так Карл, навпаки, ніколи не жертвував своєю пристрастю або навіть примхою. ...герцог і король зневажали і ненавиділи один одного. Герцог Бургундський зневажав короля за те, що він намагався через різні союзи, підкупи й інші посередні засоби здобути все, що на його місці герцог захопив би із зброєю в руках» [6, с. 17].

І Людовік, і Карл зображені як представники різних світоглядів, державних систем і епох розвитку Європи. Мислячий історик В. Скотт художньо блискуче показав, якими кривавими шляхами часто рухається історичний поступ (це зміцнення абсолютистської влади короля, що на той час було явищем прогресивним порівняно з феодальним політичним хаосом, нескінченними чварами владолюбивих герцогів і князів, спустошливими для країни, трагічними для її громадян) в ім'я вищих цілей. У нього була власна продумана філософія історії, головною тезою якої (якщо узагальнити висловлені у різних творах думки) є позиція: людство через страждання, помилки, випробування, зриви загалом рухається шляхом розвитку, удосконалюється; прогрес можливий, бо провідною зорею у невинному русі генерацій є християнська ідея «добра». У цьому плані (в уявленні про прогрес людства) він був близький до просвітителів, які вважали, що шляхом реформ і вдосконалень утілюються демократичні засади у життя суспільства, сприяючи національній і політичній згоді всіх сил суспільства, просвітницькій програмі розвитку держави.

Підтвердження цьому знаходимо й у романі «Роб Рой», де зображено жорстокі конфлікти старого патріархального життя і нового буржуазного. З роману випливає «сувора життєва діалектика, бо ні на секунду не зраджуючи своїх симпатій до Роб Роя, по-людськи виправдовуючи його в усьому, захоплюючись його невгамовною відвагою та волелюбністю, Вальтер Скотт все ж дає зрозуміти, що це дикість, яка відходить або, точніше, змушена відійти у минуле» [цит., за: 3, с. 273]. Він розумів, що повернення до минулих форм державності Шотландії, до архаїчних економічних і соціально-політичних форм її існування не лише неможливе, а й небажане для населення країни. Історичний прогрес не можна повернути назад.

Такими суперечливими образами, як Людовік і Карл В. Скотта, Мазепа і Сірко М. Старицького та ін., письменники попереджували про можливість хибних шляхів розвитку окремих представників народу і нації загалом.

Наступним, на що письменниками зверталася неабияка увага є проблема виховання, яка була основою філософських і соціально-політичних поглядів просвітників, котрі, мріючи про загальне благо у майбутньому суспільстві, саме у вихованні бачили величезний потенціал. Виховна лінія романів В. Скотта та М. Старицького пов'язана з тим, як обставини, зустрічі, випробування ведуть героя від його юнацького романтизму до розсудливої й поміркованої ранньої зрілості. Прямим прикладом цього є головні герої більшості їхніх романів, які проходять типовий шлях становлення людини, від «юнацького ідеалізму і мрійливості до зрілої тверезості та практицизму» [1, с. 201]. Зовнішній світ і життя героя виступають як школа і досвід, через які проходить людина, отримуючи результат. Типовим для обох письменників було звернення до дитячих і юнацьких років як періоду формування духовного світу героїв.

Найбільше уваги В. Скотт приділив даній проблемі у своєму першому романі «Веверлі», дві частини якого присвячено зображенню становлення характеру головного героя з дитинства до юнацтва, його вихованню в романтичному дусі. Письменник акцентує увагу на початковому етапі формування молодого дворянина, передаючи картину дитинства Едварда. З високою майстерністю змальовуються соціально-побутові обставини життя, розкриваються умови формування та становлення світогляду і нерішучого характеру героя. Вихованням хлопчика займалися батько і дядько, а носило воно досить безладний характер. Біда була в тому, що наставник «був уже старим і занадто поблажливим, а періодичні міжцар'я, під час яких Едвард повністю виходив з-під його нагляду, настільки послаблювали дисципліну, що хлопчику дозволяли займатися як попало, чим попало і коли попало.

...Нашому герою, якому дозволяли черпати знання, керуючись виключно власними бажаннями, і котрий черпав їх, тільки поки вони приносили йому задоволення, поблажливість наставників принесла тільки шкоду, яка довго позначалася на його характері, долі і становищі в суспільстві.

...Якщо батьки хоча б зрідка звертали увагу на хлопчика і не давали йому можливості захоплюватися безладним читанням, це, без сумніву, принесло б йому велику користь» (частина III) [10]. Отже, письменник наголошує на великій ролі літератури як засобу просвіти і виховання людей, згадуючи популярних на той час поетів Спенсера і Дрейтона, драматургів Шекспіра і Мільтона, античних поетів та ін.; не забуває наголосити і на ролі духовного наставника «... юний Веверлі пустився в це море книг, як судно без корабля і без керманіча» (частина III) [10].

До шістнадцяти років Едвард вів безтурботне життя сповнене фантазій і мрій. Начитавшись романтичної літератури, з головою повною ілюзією, він не розуміє реального життя, яке протікає навколо нього. Його романтика це ілюзія, а його ідеї

романтичні тому, що вони неправдиві. Таким наш герой відправляється в чужу для нього країну. В. Скотт, як і Просвітники, великого значення надавав подорожі, вважаючи її необхідною частиною «правильного» виховання людини, (Локк уточнював, що останньою частиною виховання). Звичайно, подорож була найбільш зручною формою, що дозволяла показати еволюцію героя і поступове набуття ним істини. Події жбурляють Веверлі з одного ворогуючого табору в інший, йому не раз загрожує смертельна небезпека. Він бачить розбурхану політичними чварами, жорстокими і кривавими міжродовими сутичками країну, де на кожному кроці можна стати жертвою розбійників, грабіжників, здичавілих месників, людей темних і забобонних й одночасно відважних, сповнених почуття честі, вразливих на будь-яке приниження власної гідності. У вирі цих подій, зіткненнях із зовнішнім світом, випробуваннях відбувається внутрішній розвиток нашого героя, в процесі якого він намагається опанувати себе, самовдосконалитись, рухаючись від індивідуалізму до суспільства і людей. Духовному росту сприяють і пошуки правди, справедливості, ідеалу, в результаті чого він виявляється здатним служити високій ідеї та приносити користь своїй країні. Таким чином, він «вилікувався» від своєї юнацької романтики, мрій та ілюзій, але та романтика в яку він був втягнутий волею свого дядька і політичною ситуацією країни, – реальність, закономірна і необхідна в даних історичних умовах. Така романтика викликає насмішку у В. Скотта, якій він і піддав своїх юних мрійників, потім отвержених життям.

Це швидко дозрівання під впливом великої історії звичайної малої людини – дуже важлива складова Скоттових творів, художнє втілення його центральної ідеї про залежність кожної людини від історії і навпаки – ідеї утворення самого потоку історії і злиття в могутню течію окремих людських життів, інтересів, дій, долі. К. Шахова називає це «діалектикою окремого існування й існування народів і людства, яку розумів, відчував своїм геніальним історичним чуттям «шотландський бард» [3, с. 278].

Важливе місце письменники відводять і питанню родини як основи суспільства, побудованій на любові і взаємоповазі; проблемі «батьків і дітей»; ролі середовища (докладно описуючи садибу чи замок, його жителів, їх домашній побут, вдачу, звички, вади і чесноти з метою передати оточення майбутніх героїв у дитинстві). Просвітницька теза виховання широко обстоюється у трилогії М. Старицького. Взірцеве виховання бачиться у засвоєнні культури народних мас і культури освітньої (родина Хмельницьких). Діти є обов'язковою частиною такої родини, де особлива увага приділяється їхньому вихованню і просвіті, які, на погляд автора, повинні спиратися на національні й загальнолюдські ідеали і традиції. Втіленням морального ідеалу автора є Ганна Золотаренко, рідкісне, чудове створіння, яка все життя присвятила

безкорисній любові до ближнього (Богдана Хмельницького та його дітей, яких любила, як рідних) і відданий самопожертві на благо свого народу. Допомогу родині Хмельницьких, та й українському народу, зокрема, вона розглядає як виконання свого людського обов'язку. Ганна – це втілення чесної народної моралі, котрим «письменник акцентує визначальність духовного начала на формування світобачення» [2, с. 39]. Добра, чуйна, щиросердна Ганна зображена в просвітницько-преромантичному плані. В даному образі М. Старицький порушує й питання про міру добра й милосердя у кожній людині.

Велична символіка образу Мар'яни Гострої (диалогія) як втілення долі патріотичної, духовної людини в епоху Руїни, та уособлення інтелектуально-розумового начала. «И какой дивной девушкой оказалась она! Какая горячая любовь к отчизне, какой разум, какая невиданная в женщине отвага! Лежа с закрытыми глазами, Мазепа вспоминал все ее речи до слова, и вся она со своим прекрасным, мужественным лицом, с горящим взглядом и пламенными словами стояла перед ним, как живая. Но не наружность девушки, а красота ее души привлекали к себе Мазепу» [8, с. 201].

«[Причому втілювана в образах символіка була не тільки із «плюсовим», але і з «мінусовим» значенням, насамперед морально-етичного чи національного змісту. Скажімо, образ Марильки-Єлени (трилогія), який символізував саме уособлення зла, красивого, спокусливо-магнетичного, але винятково отруйного передовсім у духовному сенсі» [5, с. 261]. Одержавши панське виховання, вона перейняла й зверхнє, презирливе ставлення до всього простонародного, українського. М. Старицький повністю у дусі просвітницьких засад трактує даний образ: вроджена жадоба влади, розкошів, соціальної вищості, примножена умовами кастового магнатського виховання, веде до моральних деформацій особистості.

Для процесу виховання характерна наявність у героя, який шукає смисл життя, наставника, який направлятиме виховний процес шляхом пізнання і попереджуватиме можливі помилки своїх вихованців, а також він (наставник) виконує й важливу ідейно-композиційну функцію. Вводячи образи наставників, письменники дотримуються вимог просвітників не тільки розважати читача, але й повчати. Життєвими наставниками у Веверлі були: капеллан дядька Еверарда, пізніше полковник Толболт; у Френка Осбальдістона в дитинстві – батьків помічник комерсант Оуен, в юності – керівник їхнього торгового дому Дюбонт. У М. Старицького наставниками в більшості випадків виступали духовні особи – владики і прості священники (православні), котрі змальовані в кожному з романів й ідейна місія яких у творах багатofункціональна. Митрополита Тукальського в диалогії виписано духовним наставником Петра Дорошенка в його державницьких прагненнях,

ігумена Мотронинського монастиря Мальхіседека – наставником Найдиди, та й інших козаків в «Останніх орлах» і т.д. Ці люди були носіями певної моральної, патріотичної чи політичної ідеї, навчали своїх вихованців гуманним якостям, необхідним для подальшого життя та досягнення мети і духовний авторитет котрих був безсумнівним для них. Їх іменами і їх активною присутністю у творах своєрідно освячується боротьба за свободу, національну й релігійну, благословляються діяння героїв, певним чином обґрунтовується правовий статус описуваного.

Отже, компаративний аналіз історичних романів В. Скотта і М. Старицького показав, функціонування просвітницьких тенденцій у їхньому прозовому доробку (вирішальна роль середовища і вплив обставин на формування людської особистості, прагнення просвіти, свободи, рівності, обов'язку, проблема виховання, становлення особистості, створення образу наставника та образу позитивного героя, якому, як правило, протиставляється негативний, руссоїстська теза про первин-

ність добра в природі людини), які вони модифікували згідно зі своєю поетикою і світоглядними принципами. Так, у В. Скотта переважають суспільно-політичні критерії оцінки особистості та середовища, а у М. Старицького характерні релігійно-моральні критерії у розвитку православної концепції особистості, ідеалізується духовно-моральна основа. М. Старицький особливого значення надавав релігійним постулатам моральності, так як релігія для нього була найвищою і заключною частиною виховання.

Виходячи з вище сказаного, можна зробити висновки, що вся їхня творчість стала своєрідним сплавом двох начал – загальноєвропейського й національного, дворянського й простонародного, навіть у певному сенсі, витонченого і грубого, як мислителі, вони підтримували Просвітництво, та їхня уява розпалювалася, а ентузіазм спалахував від героїчного й гордого минулого рідної країни. Це поєднання старих традицій і новітнього поступу стало для них провідним суспільним ідеалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. Естетика словесного творчства / Михайл Михайлович Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
2. Левчик Н. Історична проза М. Старицького. (Далекі образи – близькі ідеї) / Н. Левчик // Слово і Час. – 1990. – №2. – С. 38-44.
3. Наливайко Д., Шахова К. Зарубіжна література ХІХ сторіччя. Доба романтизму / Д. С. Наливайко, К. О. Шахова. – Підручник. – Тернопіль: навчальна книга – Богдан, 2001. – 416 с.
4. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі ХІ-ХVІІІ ст. / Дмитро Сергійович Наливайко. – К.: Основи, 1998. – 578 с.
5. Поліщук В. Художня проза Михайла Старицького: Проблематика й особливості поетики романів і повістей: монографія / Володимир Трохимович Поліщук. – Черкаси: Брама, 2003. – 376 с.
6. Скотт В. Квентін Дорвард: [роман] / Вальтер Скотт [пер. з англ. і примітки А. О. Білецького та Н. О. Білецької]. – К.: Молодь, 1956. – 476 с.
7. Скотт В. Роб Рой: [роман] / Вальтер Скотт [пер. з англ. Ю. Корецького]. – Х.: Дитвидав., 1938. – 472 с.
8. Старицький М. Молодсть Мазепи. Руїна / Михайл Старицький [Передмова, упорядкув. та наук. ред. Н. В. Левчик]. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1997. – 984 с.
9. Старицький Михайло. Твори: У 8 т., 10 кн. – Т.5: Богдан Хмельницький. Трилогія. – Кн.1: Перед бурей. Роман / Михайло Старицький. – К.: Дніпро, 1965. – 724 с.
10. Scott Walter. Waverley or 'tis Sixty Years Since / Walter Scott // [Електронний ресурс] <http://arthurwendover.com/arthurscott/wvrly10/html>

Стаття надійшла до редакції 10.04.2011